

SJAAK KOENIS

De realisering van gelijke mogelijkheden

Recensie van: PAUL DE BEER, JELLE VAN DER MEER en
 PIETER PEKELHARING (red.) (2006) *Gelijk. Over de noodzakelijke terugkeer van een klassiek
 ideaal*. Amsterdam, Van Gennep/De Balie.

Uit de ondertitel van deze interessante studie blijkt al direct de inzet van dit onderzoek naar gelijkheid. Gelijkheid, zo constateren de samenstellers in de inleiding, is uit. Politici hoor je nog maar zelden pleiten voor meer gelijkheid, zelfs niet voor een verkleining van de bestaande ongelijkheden. In dit tijdperk waarin liberalen en community-activisten prominenter aanwezig zijn dan de sociaal-democraten hebben waarden als vrijheid en gemeenschapszin een veel betere pers. Links heeft het ook veel te druk met zichzelf en heeft bovendien gelijkheid allang als een relict uit het verleden naar beneden geschaald. Zelfs de Socialistische Partij maakt veel meer werk van gemeenschap dan van gelijkheid.

Gelijkheid is echter niet alleen uit, het is een groot probleem geworden. Het is synoniem met veel van wat er in het verleden in bijvoorbeeld het onderwijs en de zorg is misgegaan. Het gelijkheidsstreven in deze en andere sectoren zoals de sociale zekerheid heeft geleid

tot een bureaucratisch systeem dat mensen hun eigen initiatief heeft ontnomen en afhankelijk heeft gemaakt van een verzorgingssamenleving die mensen onder het regime van een steeds ingewikkelder regelgeving heeft geplaatst.

Toch, zo stellen de auteurs van *Gelijk*, blijft (on)gelijkheid een belangrijke rol spelen in het publieke debat. De discussie over de multiculturele samenleving gaat bijvoorbeeld in essentie over gelijkheid, aangezien het de verschillen tussen autochtonen en allochtonen zijn die de kern van het debat vormen. De problemen vloeien voort uit het feit dat allochtonen minder participeren in arbeid, een andere taal spreken, andere 'normen en waarden' aanhangen, vaker crimineel zijn enzovoort. Ook de segregatie in het onderwijs in de vorm van zwarte en witte scholen wordt als problematisch gezien omdat gevreesd wordt dat kinderen in zwarte scholen minder kans hebben op een goede opleiding dan in witte scholen. Ook in

de zorg speelt gelijke toegankelijkheid nog steeds de belangrijkste rol en is er veel weerstand tegen mensen of bedrijven die de wachtlijsten willen omzeilen met extra geld of eigen klinieken. Blijkbaar, zo concluderen de samenstellers, is niet gelijkheid zelf het probleem, maar de concrete vorm waarin dit beginsel wordt toegepast.

Je kunt je dus afvragen wat er nu eigenlijk aan de hand is met gelijkheid, zowel met het denken erover als met de toepassing van het begrip op terreinen als het onderwijs en de gezondheidszorg. De analyse hiervan vormt een van de aardigste kanten van dit boek. Belangrijke maatschappelijke terreinen als de gezondheidszorg, het onderwijs, de arbeidsmarkt en het openbaar bestuur, maar ook belangrijke thema's als veiligheid en internationale verhoudingen passeren de revue waardoor een boeiende staalkaart ontstaat van de theorie en praktijk van het klassieke ideaal van gelijkheid. Persoonlijk vind ik de bijdragen van Sophie van Bijsterveld en Peter de Goede over het openbaar bestuur en die van Sietske Waslander over het onderwijs de beste.

Eerstgenoemde auteurs bespreken kritisch de effecten van de gelijkheidscultuur en pleiten voor het maken van een duidelijker onderscheid tussen verschil maken en discrimineren. De strekking is dat lang niet alle vormen van verschil maken uitmonden in discriminatie. Waslander schetst de veranderingen die de laatste decennia zijn opgetreden in het onderwijs. De eerste verandering heeft te maken met de startlijn van de maatschappelijke wedloop. De gangbare invulling van gelijkheid is dat

een eerlijke verdeling pas ontstaat als iedereen vanuit een vergelijkbare positie aan de start verschijnt. Deze startlijn wordt steeds meer naar voren gehaald: hoe jonger de kinderen des te groter de kans op gelijke uitkomsten wordt geacht. Daarom worden voor- en vroegschoolse voorzieningen steeds belangrijker geacht, en zorgt het thema van gelijke onderwijskansen ervoor dat de overheid zich steeds meer met de privésfeer en de opvoedingspraktijken van ouders gaat bemoeien. De tweede verschuiving heeft te maken met de invulling van gelijkheid. Waar vroeger, bijvoorbeeld bij de nooit gerealiseerde plannen voor een middenschool en de mislukte basisvorming, de nadruk lag op de realisering van gelijke materiële kansen, ligt tegenwoordig het accent veel meer op het waarborgen van een minimumniveau, terwijl daarboven steeds meer ruimte wordt geclaimd voor differentiatie en keuzeruimte. In de recente discussies over het hoger onderwijs hoor je inderdaad niemand meer over gelijke kansen, alle aandacht gaat uit naar het creëren van meer vrijheid voor met name toptalent. De derde verschuiving die Waslander aanwijst, heeft te maken met de effecten van deze laatste ontwikkeling: doordat individuele keuzevrijheid en eigen verantwoordelijkheid steeds belangrijker worden, individualiseert het denken over gelijkheid. Succes en falen wordt steeds meer toegeschreven aan individuele verdiensten of het ontbreken daarvan, structurele factoren die ongelijkheid veroorzaken, zoals discriminatie, raken daarentegen steeds meer uit beeld.

Deze twee bijdragen zijn niet alleen interessant om hun inhoud, maar ook omdat de auteurs ervan (meer nog dan de samenstellers van de bundel) oog hebben voor de schaduwkanten van 'de gelijkheidscultuur'. Zo wijzen Van Bijsterveld en De Goede erop dat de gelijkheidscultuur de overheid ervan weerhoudt om quota vast te stellen die gemengde scholen en wijken moeten bewerkstelligen. Waslander laat zien dat een belangrijke reden voor het in diskrediet vallen van de oude gelijkheid is dat veel van de beleidsmaatregelen in die richting gefaald hebben. Er valt een interessante spanning te constateren tussen de opzet van de samenstellers en deze twee bijdragen, waarbij wel gezegd moet worden dat de samenstellers zelf aangeven dat hun opvattingen over gelijkheid niet per se met die van de andere auteurs overeen hoeven te komen. De spanning zit in de rol die vrijheid speelt in de analyse. De samenstellers willen het gelijkheidsdenken (in een nieuwe interpretatie, waarover straks meer) rehabiliteren, terwijl uit de twee bijdragen over het onderwijs en het openbare bestuur duidelijk naar voren komt dat je het streven naar (meer) gelijkheid niet los kunt zien van de spanningsrelatie die tussen gelijkheid en vrijheid bestaat, en die ook in het verleden heeft bestaan. De samenstellers schetsen echter vooral de ondergang en – als het aan hen ligt – rehabilitatie van het gelijkheidsdenken, volgens mij is het daarentegen vruchtbaarder om de onvermijdelijke wisselwerking en productieve spanning tussen politieke waarden als gelijkheid en vrijheid zichtbaar te maken. Daarmee

wil ik overigens niet zeggen dat de kritiek op de eenzijdige nadruk op keuzevrijheid en ruimte voor verschil elke grond mist en dat we nu van keuzevrijheid een nieuwe fetisj moeten maken zoals veel liberalen en zelfs sociaaldemocraten tegenwoordig doen. Maar het is wel nodig om de spanningsrelatie tussen gelijkheid en vrijheid veel centraler te stellen dan de samenstellers van de bundel doen en om het streven naar meer vrijheid serieuzer te nemen in plaats van deze 'zogenaamde keuzevrijheid' al te gemakkelijk als een speeltje van liberalen af te serveren. Dit is niet alleen in het algemeen van belang: politieke waarden staan nooit op zichzelf, maar zijn altijd wapens in een politieke strijd waarin ze tegenover andere waarden worden geplaatst. De spanningsrelatie is ook belangrijk omdat zo meer recht kan worden gedaan aan het pleidooi van vroegere pleitbezorgers van gelijkheid. Ik denk bijvoorbeeld aan de socioloog F. van Heek (de auteur van *Het verborgen talent*) of de onderzoeker/oud-minister J. van Kemenade. Voor hen was het streven naar gelijkheid als de realisering van gelijke materiële kansen nooit doel op zich. Gelijkheid betekende bijvoorbeeld het realiseren van vrijheid voor kinderen die vanwege structurele factoren, bijvoorbeeld hun arbeiders- of boerenmilieu, minder kansen hebben dan andere kinderen. Het ging ze daarbij dan niet om gelijke uitkomsten, niet alle kinderen hoeven aan het eind van de lagere school toegang te krijgen tot het gymnasium.

Door de spanning tussen vrijheid en gelijkheid centraler te stellen doe je ook meer recht aan het werk van John

Rawls, die nu vooral als een gelijkheidsdenker wordt neergezet. Het mag zo zijn dat zijn *difference principle* nogal eens wordt aangegrepen om ongelijkheden te rechtvaardigen (zoals de samenstellers tegen Rawls aanvoeren), dat doet echter niets af aan wat voor Rawls de kern van de zaak is: gelijkheid moet (net als vrijheid) in het teken staan van rechtvaardigheid, en geen waarde op zich vormen.

Hiermee kom ik op het slothoofdstuk waarin de samenstellers hun eigen visie op gelijkheid uiteenzetten. Zij bekritisieren de huidige nadruk op formele gelijkheidskansen (ten koste van de verdergaande materiële kansen). Verschillen in uitkomsten worden zo alleen nog maar gezien als het resultaat van individuele keuze, eigen verdienste en eigen verantwoordelijkheid. Inderdaad worden we de laatste tijd geconfronteerd met een eenzijdige aandacht voor eigen verdienste en verantwoordelijkheid. In feite beleven we de omkering van het oude – om met Bart Tromp te spreken – ‘vulgair-sociologische’ uitgangspunt dat vooral de omstandigheden verantwoordelijk zijn voor de (on)gelijke verhoudingen waarin mensen leven. Mensen hebben de shit waarin ze zitten tegenwoordig alleen nog maar aan zichzelf te wijten. Ikzelf zou, met Rawls, veel meer afstand willen nemen van het gepraat over verdienste, meer nog dan de samenstellers in hun slotbeschouwing. Er valt empirisch beschouwd vrijwel niets zinnigs te zeggen over het relatieve gewicht van de eigen verdienste van mensen ten opzichte van de invloed van ‘hun omstandigheden’. Bovendien is talent,

zoals de samenstellers zelf ook opmerken, veel minder een kwestie van individuele verdienste dan mensen vaak denken. Maar het belangrijkste bezwaar dat Rawls tegen de notie van verdienste aanvoert is dat de verdeling van de natuurlijke talenten van mensen in moreel opzicht willekeurig is. Dit lijkt me een effectieve kritiek op de tegenwoordig zo populaire meritocratische opvattingen, volgens welke verdienste en talent als vanzelfsprekend beloond moeten worden. Ik zou, ditmaal tegen Rawls en de samenstellers in, veel meer verschil maken tussen eigen verdienste en eigen verantwoordelijkheid. Mensen kunnen niet verantwoordelijk worden gehouden voor hun lot, voor hun gebrek aan talent wat zich onherroepelijk vertaalt in ongelijke uitkomsten, maar dat betekent niet dat elke vorm van toedeling van verantwoordelijkheid zinledig is geworden. Als we verantwoordelijkheid losbreken uit het vertoog over eigen verdienste versus omstandigheden, dan kan niet alleen beter weerstand worden geboden tegen lieden die het individu voor alles verantwoordelijk houden, maar valt in concrete gevallen ook gemakkelijker te bepalen waar de eigen verantwoordelijkheid van mensen ligt en wat ze zelf zouden moeten doen aan hun omstandigheden, en waar de verantwoordelijkheid ligt van overheid en maatschappelijke organisaties. Anders dan de samenstellers zou ik dus wel veel nadruk leggen op formele gelijke kansen en het onderscheid tussen formeel en materieel niet belasten met de kwestie van verdienste. Alleen waar duidelijk verantwoordelijkheid toebedeeld kan wor-

den, hetzij aan burgers, hetzij aan instituties, heeft het zin om naar de 'materiele context' van gelijke kansen te kijken.

De samenstellers zijn zelf ook niet gelukkig met de grote nadruk in het klassieke gelijkheidsdenken op gelijke uitkomsten. Vandaar dat ze een beroep doen op het werk van Amartya Sen. In plaats van gelijkheid aan de wilgen te hangen moeten we naar een ander soort gelijkheid streven. Sen heeft immers duidelijk gemaakt dat het er niet om gaat of je voor of tegen gelijkheid bent, maar voor welk soort gelijkheid je bent. Vrijwel iedereen pleit voor gelijke rechten, velen vinden gelijke kansen een redelijke eis, maar lang niet iedereen voelt voor de eis van gelijk welzijn. Elke politieke theorie pleit voor gelijkheid binnen een of andere dimensie van het politieke en sociale leven. En alle mensen hebben een basaal idee van menselijke gelijkwaardigheid waar ze

op terugvallen wanneer ze maatschappelijke arrangementen willen kritiseren of verdedigen. Volgens Sen gaat het bij gelijkheid niet om gelijke uitkomsten, maar om de realisering van gelijke mogelijkheden. Er zou compensatie moeten komen voor verschillen die mensen niet zelf kunnen beïnvloeden. Het voordeel van deze benadering is dat er anders dan bij Rawls wel recht wordt gedaan aan verschillen in voorkeuren. Het is dus wel degelijk relevant om te kijken welke keuzes de 'minstbedeelden' zelf hebben gemaakt en welke verantwoordelijkheid ze zelf dragen voor hun positie. Het is jammer dat de samenstellers de voordelen van Sens benadering slechts summier uitwerken. Want wat wordt eigenlijk bedoeld met eigen mogelijkheden? Hoe bepaal je die en hoe vergelijk je ze onderling? En hoe breng je mogelijkheden in verband met verantwoordelijkheden?